

ШИФЕРНА ОРНАМЕНТОВАНА ПЛИТА З УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Є. І. Архипова, В. О. Харламов

За візантійською традицією, давньоруські храми пишно оздоблювались різноманітними породами мармурів, шифером та порфірами. Нині таких матеріалів у збережених храмах Києва, на жаль, залишилось небагато, і лише археологічні дослідження репрезентують нові свідчення розмаїтості різьбленого декору київських церков.

1982 р. під час розкопок в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, в розкопі № 6, закладеному в північному лівому нефі, було виявлено поховання в дерев'яній труні, що була вміщена в шиферну скриню, яку, в свою чергу, обкладено цегляною кладкою з циліндричним склепінням. Виходячи з двох фігурних гравірованих срібних платівок з родовим гербом та епітафією, що знаходилась у похованні, воно належало видатному діячеві першої половини XVII ст. київському митрополиту Петру Могилі¹.

Кам'яний саркофаг зазнав пошкоджень від вибуху, що знищив собор. Великі уламки шиферних плит (пірофілітовий сланець) «у підвішеному стані» виявлено на глибині 1,3 м. На глибині 2,3 м від рівня вимостки підлоги знаходилось його дно, що складалось з двох шиферних плит — великої, гладенької (155×100 см) і меншої (70×95 см), яка інкрустована кольоровою смальтою. Остання має центричну композицію, яку викладено кубиками смальти квадратної та трикутної форми. Ця плита доповнює колекцію знайдених під час попередніх розкопок мозаїчних плит, що використовувались у декоративних композиціях набору підлоги собору. Відновлюються також дві гладеньких дошки стінок саркофагу (20×80 см), що мають в поперечних боках по-вздожні пази завширшки 5 см, глибиною 3–3,5 см.

Найбільш пошкоджена вибухом плита, що правила за кришку саркофагу (рис. 1). Після реставрації її відновлено у власних розмірах (244×108×8–10 см). Ця плита заслуговує на увагу, позаяк орнаментована різьбленням, яке, на жаль, у своєму первісному вигляді збереглося лише на 1,5 її площини, а на решті має сліди зтесаності. Однак в цілому композиція її орнаментики читається добре і є можливість простежити всі елементи декору та характер різьблення (рис. 2).

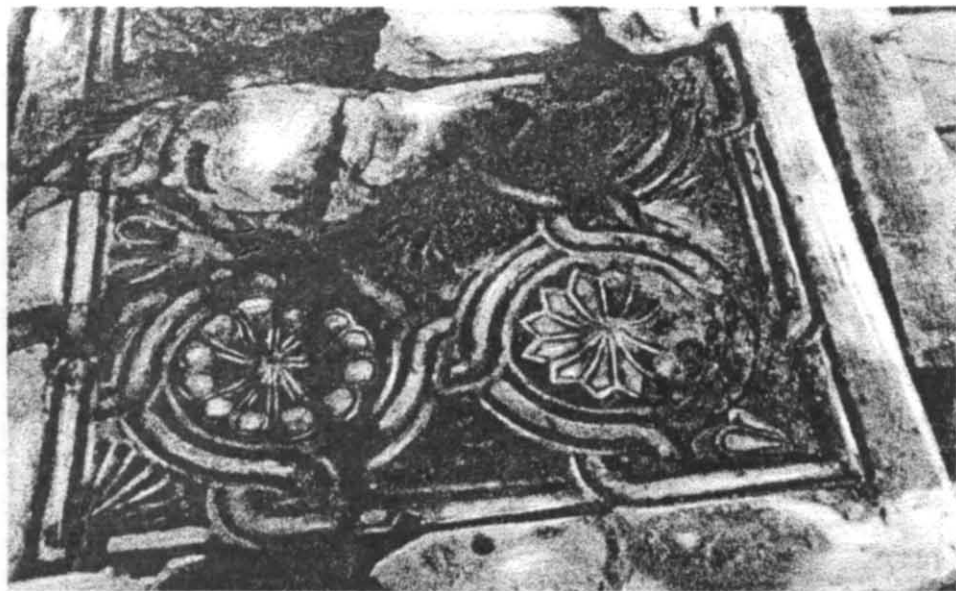

Рис. 1. Шиферна різьблена плита з поховання Петра Могилі.

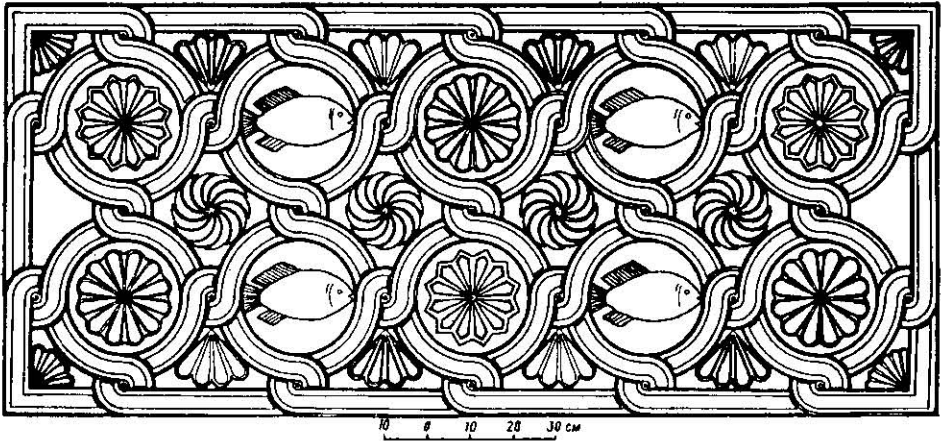

Рис. 2. Реконструкція різьблення плити з поховання Петра Могили.

Композицію обведено прямокутною рамкою 207×93 см, розміри гладеньких полів — 17 та 20 см по боках, 8 см вгорі та низу. Декор плити має сітчастий орнамент з десяти кіл, що переплітаються, які закомпоновано в два ряди по п'ять в кожному. Кола утворено безперервним рухом широкої стрічки, що має подвійний контур. Тою ж таки стрічкою оформлено рамку. Проміжки між колами плетіння утворюють трикутні по краях та ромбічні в центрі фігури. Останні, виходячи з добре збереженої невідгесаної частини рельєфа, були заповнені чотирма «вертушками». Трикутні площі, що примикали до довгих боків рамки, заповнено чвертями пелюсткових розеток (по чотири пелюстки), а кути — аналогічними елементами, меншими за розміром, причому у двох протилежних кутах вони мають по 6 пелюсток, а в двох інших — по 4. Незаповненими лишалися тільки трикутні площі в центрі бокових сторін. В кола вписані шість дванадцятипелюсткових розеток з округлими та трикутними, вигнутими до центру, пелюстками, які чергуються через одне коло. Два крайніх — одне має розетку з округлими пелюстками, а друге з трикутними — збереглися досить чітко. Ще в чотирьох колах можна простежити силуети гупубів риб, які звернені в один бік і спираються хвостами й головами у вузли плетіння, що з'єднують кола. Збереглося позначення зябер та плавців. Останні, у вигляді глибоких борозенок, збереглися частково. Спільність ознак усіх чотирьох зображень дозволяє припустити, що в колах були вирізьблені риби одного виду.

Таким чином, орнаментальна композиція цієї плити будується за принципом вписування одних елементів в інші, що органічно з'єднуються стрічкою безперервного плетіння, а загалом її декор типологічно примикає до групи аналогічних шиферних плит з київського Софійського собору, чернігівського Спасо-Преображенського, де вони прикрашають парапети хорів, плити віка шиферного саркофага з Десятинної церкви та ряду інших, знайдених в різні часи на території Києва, які зберігаються нині в лапідарії Софії Київської.

Рис. 3. Мармурова плита вітрової огорожі IX – X ст. з Риму.

Рельєфи з подібною орнаментациєю широко розповсюджуються в середньовізантійський період, хоча численні елементи, що використовуються в їхніх композиційних побудовах, відомі ще в ранньовізантійських пам'ятках. Це, в першу чергу, стосується головного елемента декору — стрічки безперервного плетіння. Мотив утворених нею кіл широко використовувався візантійськими майстрами в оздобленні мозаїчних підлог, шовкових тканин, кераміці тощо. Але, на відміну від живописної різноманітності наведених прикладів, в рельєфах IX—XII ст. ці елементи складаються у чітку систему із специфічним набором використаних елементів. Пам'ятки цього стилю широко розповсюджені у Візантії та країнах візантійського впливу і репрезентовані мармуровими плитами парпетів хор, вітарних огорож, саркофагів, відомі також і на капітелях.

Композиція розглядуваної плити знаходить аналогії серед пам'яток IX—XI ст. Так, сітчастий орнамент з кіл, що переплітаються, вміщено на мармуровій плиті вітарної огорожі IX—X ст. з Риму, а також на фрагменті балюстради X—XI ст. з Адапазара (Мала Азія)². Ми бачимо аналогічне розв'язання композиційного завдання: заповнення простору колами, ромбами та трикутниками плетіння з розетками, птахами, виногородами, пальметами тощо (рис. 3). Однак тут провідним компонуючим елементом є трисмужкова стрічка, тоді як на плиті з поховання Петра Могіли — широка гладенька смуга з подвійним контуром по боках. Саме вона є однією з характерних особливостей візантійського декоративного рельєфу XI ст., відомого також в країнах візантійського впливу (Св. Софія в Охріді, церква короля Мілутіна в Хіландарі, монастир Лаври на св. Горі та інші³), що датуються XI—XII ст. Лише епізодично мотив утвореного аналогічною стрічкою плетіння зустрічається на Кавказі (Ананурі, Светі-Цховелі, Мармашена та Хошаванка)⁴. В Києві та Чернігові всі декоративні композиції цієї схеми виконані такою ж стрічкою плетіння. Їм притаманне також використання певного набору декоративних та символічних елементів: розеток різних форм, що одержали назву «Byzantine rosette», «вертушок», вузлів плетіння тощо, які утворюють неповторні, але структурно та стилістично дуже близькі композиції.

Зображення риб в колах плетіння на відомих нам плитах не збереглося, але вони вміщені на плиті з сітчастим орнаментом в рамках прямокутного плетіння (парпетна плита огорожі хорів з Софії Київської), поруч із зображенням раків⁵. Відомо також їхнє зображення на мармуровому саркофазі Ярослава Мудрого⁶. Риба, за християнською символікою — втілення людської душі. Особливого поширення цей символ набув у мистецтві ранньовізантійського періоду, але зберіг своє значення і в більш пізні часи. Виходячи з добре збереженої частини плити, що розглядається, як і розетки, зображення риб мало детальний характер і було так само реалістичне, як, наприклад, на плиті огорожі хорів з Софійського собору, де зображено різні види риб.

Зустрічається серед плит огорожі хорів Софії Київської і заповнення кутів чвертями пелюсткових розеток (плита із зображенням геральдичного орла)⁷. Частиною є на них і зображення «вертушок». В. Г. Пуцко звернув увагу на відсутність зображень на цілих шиферних плитах Софії Київської (розеток із загостреними пелюстками). Подібні розетки відомі лише на двох фрагментах шиферних рельєфів, на одному з яких (знайдений на подвір'ї Софії Київської) їх закомпоновано в рамку прямокутного плетіння поруч із розеткою з круглими пелюстками⁸. Таким чином, зображення розеток із загостреними пелюстками, виявлене на розглянутій плиті, доповнює наші уявлення про київські орнаментальні композиції.

Все це дає підстави вважати, що плиту, яка публікується, виготовлено в Києві і вона є роботою різьбяр, який був обізнаний із різьбленням, що використовувалося в прикрашенні інтер'єру Софійського собору. Із збережених фрагментів видно, що різьблення її виконано рукою професійного майстра. Рельєф плити досить високий (близько 1 см) і дуже виразний, що надає йому скульптурності форм. Через різну вибірку фону та ретельну обробку поверхні утворюється світлотіньове моделювання деталей. В даному випадку ми можемо простежити її на прикладі дванадцятипелюсткових розеток — найяскравіших елементів подібних композицій. Про високий рівень виконання свідчить також геометрична вивіренисть композиції, суворість підлеглість другорядних мотивів провідним згідно з їхнім гармонійним співвідношенням. Так, діаметр вузлів плетіння вдвічі менший за діаметр кіл. Цей же ж модуль покладено в основу розрахунків композицій мармурових плит з собору Св. Софії в Охріді, що їх виконано візантійськими майстрами⁹. Привертає увагу така деталь, як чітка фіксація ніжки циркуля, що залишає після себе глибокий слід. Цю особливість можна бачити на деяких плитах огорожі хорів Софійського собору, в той час як на інших центр ледве намічено.

Велика кількість у Києві різноманітних декоративних рельєфів та їх фрагментів, виконаних у місцевому матеріалі, безумовно, свідчить про існування в місті спеціальних майстерень з художньої обробки шиферу, які наслідували в своїй роботі візантійські традиції.

На території Києво-Печерської лаври орнаментовані плити відомі за знахідками фрагмента шиферної плити з незакінченим різьбленим орнаментом, знайденої серед плит вимостки подвір'я Успенського собору та великого фрагмента з руїн північного нефу, виявлених М. В. Холостенко під час археологічних досліджень 1962—1963 рр.¹⁰ М. Новицька згадує також частину шиферної плити з дуже потертим рельєфом, що аналогічний рельєфам софійських плит. Вона лежала біля південної вітарної апсиди Успенського собору, а на початку 1900-х років разом з іншим,

за висловом ченців, «сміттям», що був складений біля Економічної брами, була десь вивезена¹¹. Таким чином, плита з поховання Петра Могили є першою знахідкою орнаментованої давньоруської плити з Успенського собору, композиція якої реконструюється повністю.

Той же факт, що плиту частково зтесано, є певним доказом її вторинного використання. Повторне застосування давньоруських шиферних плит (частіше від підлоги собору) широко відоме за археологічними знахідками на території Києво-Печерської лаври. З XIV по XVIII ст. зафіксовано їх використання в якості могильних дощок¹².

Меморіальні написи робились на гладеньких плитах, зустрічаються плити з написами з обох боків, що вказує на багаторазовість використання. Відоме і застосування з цією ж метою плит підлоги з мозаїчним набором, як, наприклад, плита, що правила за дно шиферного саркофага, встановленого в каплиці Михайла в Переяславі¹³. Повторне використання орнаментованої різьбленої плити зустрінуто вперше, але шиферна плита з типологічно близькою орнаментациєю правила за один з боків двоскилого віка саркофага з Десятинної церкви. Виходячи ж з розмірів, плита, що публікується, скоріш за все, могла бути парапетною плитою огорожі хорів.

Проте віднести її до різьбленого декору Успенського собору Києво-Печерського монастиря немає достатніх підстав. Плита використана повторно і могла походити з будь-якого храму стародавнього Києва. Враховуючи той факт, що Петром Могилою в 30-і роки XVII ст. проводилась велика робота по відновленню стародавніх православних храмів Києва, не виключена можливість використання для його саркофага різьбленої плити, яка на той час була вже пошкоджена. Цілком можливо, що вона належала західній аркаді хорів Софійського собору, яка була порушена в 20-х роках XVII ст. За розмірами вона співвідноситься з прогоном поміж стовпами в північній частині хорів, напроти вівтаря, де тепер знаходиться дерев'яна огорожа.

Таким чином, плита з поховання Петра Могили не може бути впевнено віднесена до конкретного храму. Але вона є яскравим взірцем художнього різьблення Києва XI ст., що збагатила колекцію монументальної кам'яної пластики домонгольської пори.

Одержано 10.05.90

Примітки

¹ Харламов В. А. Отчет о раскопках Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1982 г. // НА ИА АН Украины.— 1982/34.— Ф. е. 20769; Білодід О. І., Харламов В. О. Знахідка під фундаментом Успенського собору.— К., 1983.— № 9.

² Памятники византийской скульптуры из собраний Государственных музеев Берлина. Каталог выставки.— Л., 1982.— С. 30—32.

³ Габелій С. Нови податок о севастократорско титули Іована Оливера и време сликанья леснового наоса // Зограф, 11.— Београд, 1980.— С. 57.— Рис. 9; Корай В. Белешка о начину рада византијских клесара у XI веку // Зограф, 7.— Београд, 1976.— Рис. I, II, III; Бошковий Б. Архитектура средњег века.— Београд, 1976.— Рис. 146.

⁴ Шмерлинг Р. К характеристике стилистического различия двух сходных памятников разных эпох. XI и XVII вв.— Тбилиси, 1942.— С. 167.— Рис. 14, 15.

⁵ Логвин Г. Н. София Киевская.— К., 1971.— Табл. 271.

⁶ Там же.— Табл. 274.

⁷ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— Рис. на с. 67.

⁸ Пуцко В. Г. Шиферные рельефы в лапидарии Софии Киевской // СА.— 1984.— № 1.— С. 213.— Рис. 3, 4.

⁹ Корай В. Вказ. праця.

¹⁰ Холостенко М. В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ.— К., 1975.— С. 141.— Рис. 28; Холостенко М. В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962—1963 гг. // Культура и искусство древней Руси.— Л., 1967.— С. 66.— Рис. XI, 2.

¹¹ Новицкая М. Н. Орнаментальная резьба так называемых шиферных изделий великокняжеской эпохи в Киеве // Acta Historiae Artium. XXV.— 1979.— С. 3.

¹² Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 162, 163.

¹³ Малевская М. В., Раппопорт Л. А. Церковь Михаила в Переяславе // Зограф, 10.— Београд, 1979.— С. 35.— Рис. 11.